

המדינה הספרדית והיהודים במאה העשרים

רענן ריין

José Antonio Lisbona, *Retorno a Sefarad — La política de España hacia sus judíos en el siglo XX*, Barcelona, Riopiedras Ediciones 1993. 396 pp.

ספרו של חוסה אנטוניו ליסבונה הוא החיבור המקיף הראשון על הקהילה היהודית בספרד במאה העשרים. אמנם קדם לו ספרם של אנטוניו מרקניה וגלוריה אינס אוספינה, אשר לפחות על פי כותרתו עוסק באותו נושא ממש, אולם למעשה מוקד ספרם של מרקניה ואוספינה הוא תרומתה של ספרד להצלתם של יהודים בזמן מלחמת העולם השנייה.¹ הוא הדין בספרו של חיים אבני, שנתפרסם כבר לפני כעשרים שנה.² אמנם הספר כולל פרק מבוא על תולדות יהודי ספרד מאז שלהי המאה הי"ט וכן אפילוג על יהודי ספרד בדור שלאחר השואה, אבל בעיקרו של דבר הוא היה ונשאר הספר הטוב ביותר על משטר פרנקו והיהודים בתקופת השואה.

ליסבונה מבקש להציג את התהליך האיטי והמורכב של נורמליזציה ביחסים בין המדינה הספרדית לבין היהודים החיים בה, תהליך שהחל עם ההכרה החוקית הראשונה בקהילות היהודיות הקטנות של מדריד וברצלונה בסוף העשור הראשון של המאה הזו ואשר הגיע לשיאו בשנת 1992, השנה החמש מאות לגירוש יהודי ספרד, בטקס בבית הכנסת של מדריד בנוכחות המלך חואן קרלוס הראשון ורעייתו סופיה. היתה זו הפעם הראשונה שמלכים ספרדים השתתפו באורח רשמי בטקס בבית כנסת יהודי בחצי האי האיברי.

תרומתו של הספר בכל הנוגע ליהודי ספרד ומעמדם בשליש הראשון של המאה מוגבלת, שכן כאן הוא נשען בעיקר על מקורות משניים. לעומת זאת, ככל שהדבר נוגע ליהודי ספרד מאז כינונה של הרפובליקה השנייה באביב 1931, ובמיוחד החל מפרוץ מלחמת האזרחים בקיץ 1936, יש בספר תרומה משמעותית, המבוססת על מחקר מקיף שכולל מסמכים מארכיונים ממשלתיים (בעיקר בספרד, אך גם בישראל), ארכיונים של מוסדות וארגונים (בראשם אלה של הקהילות היהודיות בברצלונה ובמדריד וארכיון אגודת הידידות היהודית-הנוצרית), אוספי מסמכים פרטיים (דוגמת זה של אליהו אלישר, מראשי העדה הספרדית בירושלים), ושורה ארוכה של ראיונות, כמאה במספר, עם אישים שהיו קשורים להתבססותן המחודשת של הקהילות היהודיות בספרד, למדיניות השלטונות כלפיהן וליחסי ספרד-ישראל.

1 Antonio Marquina y Gloria Inés Ospina, *España y los judíos en el siglo XX*, Madrid, 1987

2 חיים אבני, ספרד והיהודים בימי השואה והאמנסיפציה, תל-אביב 1975.

א.

אחד הנושאים המרתקים הנחשפים בספר הוא פעולות הסיוע של ספרד הפרנקיסטית ליהודים במדינות ערב בשנות החמישים והשישים (פרקים 8–9). דווקא משום שלא כוונה קשרים דיפלומטיים עם מדינת ישראל והקפידה לטפח יחסי ידידות עם העולם הערבי, הצליחה ספרד לשכנע כמה ממשלות ערביות כי רצונה לעזור ליהודים אינו נגוע באיזושהי כוונה ציונית נסתרת והוא נובע ממניעים הומניטריים.

בשנת 1956, בעקבות פלישת ישראל, צרפת ובריטניה למצרים, סבלו יהודי ארץ זו אפליה ורדיפות. רבים מהם סולקו ממקומות עבודתם ורכושם הוחזרם והיו שנעצרו ונכלאו. בין העצורים היהודים שמספרם הכולל עלה על תשע מאות היו גם יהודים ממוצא ספרדי ובעלי אזרחות ספרדית. פעולה נמרצת של שגריר ספרד, חוסה דל קסטניו (Castaño), מנעה מעצרים נוספים של בעלי אזרחות ספרדית, וכעבור חודשים אחדים שוחררו העצורים שנהנו מנתינות ספרדית והחרם על רכושם הוסר.³ מכל מקום, חשוב להדגיש כי השגריר פעל רק להגנה על יהודים בעלי אזרחות ספרדית. בדצמבר 1956 פנו ראשי הקהילה היהודית של מדריד לפרנקו וביקשו את התערבותו למען אחיהם שנרדפו במצרים. הם ביקשו סיוע לכל היהודים יוצאי ספרד, לא רק לבעלי האזרחות הספרדית ובמידת האפשר גם לשאר היהודים, ואף ביקשו הענקת מקלט בחצי האי האיברי ליהודים יוצאי ספרד שייאלצו לעזוב את מצרים. אולם במשרד החוץ במדריד חששו כי בואם של פליטים יהודים רבים עלול לגרור סיבוכים פוליטיים וכלכליים שונים. לפיכך ביקשו ראשי הדיפלומטיה של פרנקו להקפיד על אבחנה בין יהודים בעלי אזרחות ספרדית, שיזכו להגנה ככל אזרח ספרדי, לבין שאר היהודים יוצאי ספרד, שלהם היתה מדריד מוכנה להגיש סיוע הומניטרי בתיאום עם האו"ם ועם מעצמות אחרות. קנה המידה שאומץ היה, אם כן, סלקטיבי ומצומצם.

ביטוי לגישתה זו של ממשלת ספרד ניתן לראות גם בעמדתה כלפי היהודים יוצאי ספרד בלוב. בעקבות הכרזת העצמאות של לוב בשנת 1952 ועל רקע הסכסוך הישראלי-הערבי, פחדו יהודי לוב שמרביתם עזבו את המדינה עד אמצע שנות החמישים והיגרו לישראל כי הממשלה לא תגן עליהם בעת סכנה ולא תחדש את תוקף הדרכונים שבידיהם, כך שלא יוכלו לצאת את המדינה. מספר יהודים ילידי לוב שהיו ממוצא ספרדי פנו לצייר בשגרירות ספרד בטריפולי, אנחל דיאס דה טואסטה (Tuesta), בבקשה לקבל אזרחות ספרדית מחשש להידרדרות המצב בלוב – משרד החוץ הספרדי דחה על הסף פנייה זו.⁴

3 בנושא זה ראה רענן ריין, 'ספרד של פרנקו והיהודים יוצאי ספרד במדינות ערב, 1956–1970' (להלן, ריין, ספרד של פרנקו והיהודים), גשר 131 (1995), עמ' 69–80. על מצבם של יהודי מצרים באותה עת, ראה: בתיאור, יהודי מצרים, רמת-גן 1974, עמ' 134–136; *American Jewish Year Book*, 58; עמ' 136–134; Michael M. Laskier, *The Jews of Egypt, 1920–1970*, New York 1992, pp. 395–398; idem 59 (1958), pp. 398–403; (1957), pp. 252–264; Joseph B. Schechtman, *On Wings of Eagles: The Flight, Exodus, and Homecoming of Oriental Jewry*, New York 1961, pp. 196–202

4 ריין, 'ספרד של פרנקו'. על מצבם של יהודי לוב בשנות החמישים ועל בעיית הדרכונים, ראה: רנצו דה פליצה, יהודים בארץ ערבית: יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות (1835–1970), תל-אביב 1980, עמ' 293–304; Schechtman, *On Wings of Eagles*, pp. 126–147

ספרו של ליסבונה מתאר את תרומתה החשובה של ספרד ליציאתם החשאית של היהודים ממארוקו. בשלהי שנות החמישים ובראשית שנות השישים יכלו הארגונים שטיפלו בעלייה לישראל להסתייע בשתי המובלעות הספרדיות שבשטח מארוקו, סאוטה ומליליה, כבתחנת מעבר.⁵ בדומה לזה בעקבות מלחמת ששת הימים איפשרה ממשלת ספרד ליהודים שהתגוררו במארוקו לחצות את הגבול ולקבל בהן מקלט ומשם לצאת לחוף מבטחים.

ביוני 1967, ימים אחדים לאחר פרוץ מלחמת ששת הימים, פנו הקהילה היהודית של מדריד וארגונים שונים, דוגמת הקונגרס היהודי העולמי, למשטר פרנקו בבקשה שיפעל להגן על היהודים בארצות ערב, שהואשמו כסוכנים בשירותה של ישראל והחלו סובלים מגל חדש של רדיפות. בתגובה לפניות אלה, נשלחו ממדריד הנחיות לשגרירי ספרד בקהיר, ביירות, טריפולי, טוניס ורבאט לסייע ליהודים, ולאז דווקא יוצאי ספרד, במדינות אלה, בתיאום עם השלטונות המקומיים. כ־1,500 יהודים עזבו את מצרים בשנים 1967–1969 הודות להתערבותה של ממשלת ספרד ופעולתו הנמרצת של שגרירה, אנחל סגאס (Sagaz). בראשית שנות השבעים סיפקה נציגות ספרד בלבנון אשרות יציאה לקבוצה של יהודים סוריים וכך הצליחו לצאת את המדינה.

דווקא המידע החדש המוצג בפרקים אלה מגדיל את תחושת ההתמצה באשר לדין הבלתי ממצה בפעולות הצלה והסיוע של ספרד ושל דיפלומטים ספרדים בזמן מלחמת העולם. בפרק הראשון על המלוכה של אלפונסו השלושה עשר ויחסה ליהודים יש רק אזכור קצרצר לכל פרשת הסיוע היהודי ירושלים בזמן מלחמת העולם הראשונה ואין כל התייחסות לפעילותו של הקונסול הספרדי בירושלים באותה עת, הדוכס באיובר (Ballobar).⁶ לאחר קום המדינה ישוב דיפלומט זה לתפקידו כקונסול כללי בירושלים, הפעם בתוארו החדש, הדוכס טראנובה (Teranova), וינסה, ללא הצלחה, להביא לקשירת יחסים דיפלומטיים בין ישראל לבין ספרד. פעילות ספרדית זו במלחמת העולם הראשונה היתה תקדים לפעילות דומה במלחמת העולם השנייה, אשר גם לגביה אין בספר כמעט כל מחקר מקורי (ראה פרק שישי). ליסבונה מסתפק כאן בסקירה היסטוריוגרפית והדגשת חשיבות ספריהם של אבני ושל מרקניה ואוספינה, לעומת אופיים המגמתי והתעמולתי של ספרי פדריקו איסרט והרב חיים ליפשיץ.⁷ בין העניינים החשובים האחרים שעולים מן הספר ניתן לציין את תרומתם הכלכלית של יהודים במארוקו הספרדית, פעמים מאונס אך לעתים גם מרצון, למאמץ המלחמתי של הלאומנים, שהתקוממו בהנהגת פרנקו כנגד הרפובליקה השנייה (ראה פרק שלישי); וכן את מאמציהם של יהודים ספרדים בשלהי שנות הארבעים ובשנות החמישים להביא לכינון יחסים דיפלומטיים בין מדריד וירושלים, אם מתוך רצון להבטיח את המשך

5 איסר הראל, ביטחון ודמוקרטיה, ת"א 1989, עמ' 306–307; אנייס בן־סימון, חסן השני והיהודים – סיפור העלייה החשאית ממרוקו, ת"א 1993, עמ' 87–93; מיכאל מ' לסקר, 'העלייה החשאית ממארוקו: מדיניות השלטונות כמרכיב ביחסי יהודים-מוסלמים, 1956–1961' פעמים 63 (תשנ"ה), עמ' 132–159.

6 ראה שמעון רובינשטיין, דון אנטוניו דה בלבר – הקונסול הספרדי שנשכה, האומה 83–84 (1986), עמ' 205–212.

7 Federico Ysart, *España y los judíos en la segunda guerra mundial*, Barcelona 1973; Chaim U. Lipschitz, *Franco, Spain, the Jews, and the Holocaust*, New York, 1984

היחס הסובלני מצד השלטונות כלפי הקהילה, אם כדי לקדם אינטרסים אישיים, או בתקווה לספק עידוד ליהודים הספרדים בישראל ולסדוק את ההגמוניה האשכנזית במדינה (ראה פרק שביעי).

ב.

ספרו של ליסבונה תיאורי באופיו. הוא מציג את האירועים השונים ומביא מידע חדש וחשוב על קהילות היהודים בספרד, הארגון הפנימי שלהן ויחסיהן עם השלטונות. אך ליסבונה אינו ממריא לכדי פרשנות של האירועים ואינו משבץ אותם במידה מספקת בהקשר הרחב יותר של החברה והפוליטיקה בספרד של המאה ה־19. הדברים בולטים במיוחד באשר לתקופת שלטונו הממושכת של הגנרל פרנסיסקו פרנקו. מדיניות הדיקטטורה כלפי היהודים אינה נבחנת בזיקה מספקת לזהות האידיאולוגית של הפרנקיזם, למקומה של הכנסייה כאחד מעמודי התווך של הרודנות, למעמדו הבינלאומי של המשטר לאחר תום מלחמת העולם ותבוסת בני בריתו הפשיסטיים וליחסיו הבעייתיים עם ארה"ב.⁸ כך, לדוגמה, הפרק השביעי, 'רנסנס הקהילות היהודיות (1945–1950)', שאינו מציג באורח שיטתי כיצד היתה ספרד הפרנקיסטית מנודה בקהילה הבינלאומית, מוחרמת על ידי מדינות במערב ובמזרח כאחד ועל ידי ארגונים בינלאומיים, ובראשם האו"ם. ללא בחינת הקשר זה יקשה על הקורא להבין עד כמה ציניים היו השיקולים של צמרת המשטר הפרנקיסטי בגלותה יחס סובלני כלפי היהודים ועד כמה היתה נגועה באנטישמיות ושבויה במיתוסים בדבר עוצמתם הרבה של היהודים בכלל ובארה"ב בפרט.

העובדה שהמחבר אינו יודע עברית ונשען רק על מבחר מסמכים מתורגמים מארכיון משרד החוץ הישראלי מגבירה, כמובן, את תלותו בארכיונים הספרדיים ומקשה עליו להיחלץ מן הפרספקטיבה של ספרד הרשמית בכל הנוגע לחיים המתחדשים של היהודים בחצי האי האיברי ולקשריהם עם הציונות ומדינת ישראל. יחסה של הדיקטטורה הפרנקיסטית כלפי היהודים היה מצטייר כסובלני פחות, בעקבות מחקר בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, למשל, שם ניתן למצוא כמה מכתבים ששלחו יהודים מברצלונה, דוגמת שמשון וחיים גלנצמן, לסוכנות היהודית ולהסתדרות הציונית בסוף שנות הארבעים, ובהם נכתב על האווירה הקשה שבה חיו יהודי העיר.⁹ כך גם אין המחבר משתמש בספרי זכרונות ואוטוביוגרפיות, שנתפרסמו בעברית בלבד. כדוגמה ניתן לציין את ספרו של אברהם שלום יהודה, יהודי יליד ירושלים, ממוצא ספרדי, שנתמנה לעמוד בראש הקתדרה ללשון וספרות עברית באוניברסיטה המרכזית של מדריד בשנת 1915, המציג את יחס המלוכה והממשלה בספרד ליהודים בשנים אלה ואת תרומותן להגנה על יהודי ירושלים במלחמת העולם הראשונה.¹⁰

8 לדיון נרחב בנושאים אלה ראה רענן ריון, בצל השואה והאינקוויזיציה: יחסי ישראל עם ספרד של פרנקו, תל־אביב 1995.

9 ראה, למשל, מכתבי ש' גלנצמן לסוכנות היהודית, 22.1.49, וח' גלנצמן להסתדרות הציונית, י"ג בסיוון תש"ט, S5T/499; וכן 'זכרון דברים', ירושלים 1.4.48, KKL5/16227, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.

10 א"ש יהודה, ההגנה על הישוב במלחמת העולם הראשונה – זכרונות מימי שהותי בספרד.

גם העובדה שהיחזמה לכתיבתו של הספר מקורה ב'ועדה הלאומית היהודית ספרד '92' (Comisión Nacional Judía Sefarad '92) וב'ועדה הלאומית של יובל החמש מאות לגילוי' (Comisión Nacional del Quinto Centenario del Descubrimiento) פוגמת ביכולתו של המחבר להציג באורח ביקורתי אותם יהודים במארוקו הספרדית, שסייעו לממן את מסע הצלב של פרנקו מתוך סימפטיות אידיאולוגיות או בשל אינטרסים כלכליים, או את מנהיגי קהילת מדריד, למשל, שהיו כלי שרת בידי הדיקטטורה הפרנקיסטית ובידי מערכת התעמולה שלה בכל הנוגע למאמץ לרהביליטציה של הרודנות בזירה הבינלאומית בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה ולניסיון הכוזב ליצור את מראית העין שלפיה בספרד זוכים היהודים לחופש דתי מלא.

בדברי הביקורת האלה אין כדי לפגום בהערכה הרבה למאמץ המחקרי רחב ההיקף של ליסבונה ולתרומתו הנכבדה לידיעותינו על לידתן מחדש והתבססותן של קהילות יהודיות במדינה, שבמשך כמה מאות שנים היתה 'יקיה' כמעט לגמרי מיהודים.